مجلهٔ طب سنّتی اسلام و ایران، سال چهاردهم، شمارهٔ سوم، پاییز ۱۴۰۲

مقاله معرفی کتاب

نگاهی بر تکملهٔ هندی حکیم اهل‌الله دهلوی

سمانه عربیان[الف]، وجیهه نامی[ب]*

[الف]گروه تاریخ پزشکی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران

[ب]گروه تاریخ پزشکی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

چکیده

نسخ خطی، به‌عنوان شیئی زنده و پویا نمایانگر ابعاد مختلف زندگی در دوران گذشته‌اند که میراثی ارزشمند و یکی از مهم‌ترین منابع شناخت فرهنگ و هویت هر ملت به‌شمار می‌آیند. معرفی این آثار علاوه بر هموارکردن مسیر پژوهش، موجب ماندگاری و انتقال آن به نسل‌های آینده خواهد شد. بر همین اساس، در این پژوهش به معرفی یکی از نسخه‌های خطی پزشکی تأثیرگذار شبه‌قارهٔ هند، تحت عنوان «*تکملهٔ هندی*» پرداخته شد. پژوهش حاضر به روش توصیفی- تحلیلی با رویکرد کتابخانه‌ای است که براساس تنها نسخهٔ خطی *تکملهٔ هندی* موجود در ایران انجام شد. حکیم اهل‌الله دهلوی یکی از دانشمندان و طبیبان قرن ۱۲ هـق است که علاوه بر آثار طبی، تألیفاتی نیز در زمینهٔ فقه، عقاید و سلوک دارد. *تکملهٔ هندی* یکی از مهم‌ترین آثار طبی این نویسنده به زبان فارسی است. این کتاب مشتمل بر یک مقدمه، شرح ۱۵۸ مفرده، شرح بیماری‌ها و معالجات در ۲۲ فصل و فهرست مندرجات در پایان کتاب است. در این اثر علاوه بر معرفی مکتب طب هندی به بیان داروهای مجرب و کاربرد برخی اصطلاحات و اوزان و مقادیر هندی پرداخته شده است.

تاریخ دریافت: شهریور ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: دی ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها: تاریخ پزشکی، نسخهٔ خطی پزشکی، داروشناسی، درمان‌شناسی

مقدمه

با توجه به روابط بین ایران و هند و سابقهٔ طولانی استفاده از زبان فارسی به‌عنوان زبان رسمی شبه‌قارهٔ هند، این دو عامل از مهم‌ترین عوامل وجود تعداد زیاد نسخ خطی در کتابخانه‌های هند به‌شمار می‌رود (۱). *تکملهٔ هندی* نیز یکی از این نسخ خطی است که توسط حکیم اهل‌اللهبن‌شیخ عبدالرحیم دهلوی در علم طب و داروهای کاربردی طب هندی به زبان فارسی نگاشته شده است. نویسنده در ابتدای کتاب، علاوه بر ذکر برخی از فواید علم طب هندی، فراهم‌کردن زمینهٔ استفاده از داروهای مجرب خود را برای افرادی که به داروهای معمول یونانی دسترسی ندارند به‌عنوان اهداف تألیف این کتاب برشمرده است (۲). نسخهٔ خطی *تکملهٔ هندی*، حاوی مطالبی در زمینه‌های مختلف از قبیل نوع نگرش طب سنتی هند به حوزهٔ دارو و درمان، اصطلاحات دارویی و طبی هندی، اصطلاحات هندی در زمینهٔ اوزان و مقادیر، روش‌های درمانی به‌کارگرفته‌شده، اسامی گیاهان و مفردات به زبان هندی، فرمول و ترکیبات دارویی و مفردات و مرکبات مجرب است که می‌تواند اطلاعات ارزشمندی در اختیار پژوهشگران قرار دهد. همچنین نگارش این کتاب به زبان فارسی از دیگر امتیازات آن به‌شمار می‌رود که امکان دسترسی به محتوای کتاب را برای پژوهشگران آشنا به زبان فارسی به‌ویژه در داخل کشور تسهیل کرده و موجب بهره‌برداری بیشتر از اطلاعات آن می‌شود. بنابراین با توجه به ویژگی‌های ذکرشده، در این نوشتار به معرفی نسخهٔ خطی *تکملهٔ هندی* پرداخته شد که تاکنون نسبت به تصحیح و معرفی آن اقدامی نشده است.

پژوهش حاضر به روش توصیفی- تحلیلی براساس نسخهٔ عکسی *تکملهٔ هندی* با شمارهٔ ۵۰۰ عکسی متعلق به کتابخانهٔ مرکز احیای میراث اسلامی و منابع کتابخانه‌ای انجام شده و به بررسی زندگی مؤلف، ساختار و محتوای کتاب پرداخته است.

حکیم اهل‌الله دهلوی

حکیم اهل‌اللهبن‌شیخ عبدالرحیم دهلوی، بنابر آنچه بر روی سنگ مزار ایشان حک شده، متولد سال ۱۱۱۱ هـق و متوفی به سال ۱۱۹۰ هـق است، اما صاحب *نزهة الخواطر* وفات او را در

* فرد مسئول مکاتبات: v_nami43@hotmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.22034/14.3.247]

حدود سال ۱۱۸۷ هـق (۳) و تعداد دیگری از نویسندگان سال ۱۱۹۳ هـق نوشته‌اند (۷ـ٤). او مردی دانشمند و پرهیزکار و طبیب بود که نزد برادرش، شاه ولی‌الله (متوفی ۱۱۷٦ هـق)، تلمذ کرده است. *تکملهٔ هندی*، *تکملهٔ یونانی* و ترجمهٔ کتاب *موجز القانون* ابن‌نفیس (متوفی ٦٨٧ هـق) در ٥٩٦ صفحه به زبان فارسی از مهم‌ترین آثار این نویسنده است. علاوه بر آثار طبی، تألیفات دیگری مانند *مختصر هدایه الفقه للمرغینانی*، *تفسیر قرآن* و کتاب‌هایی در فقه و عقاید و سلوک نیز برای ایشان ذکر شده است. در میان آثار طبی او، کتاب *تکملهٔ هندی* و *تکمله یونانی* معروف است، اما ترجمهٔ کتاب *موجز القانون* که علاوه بر ترجمه، شامل توضیحاتی در موارد لازم می‌باشد، ناشناخته است. نویسندهٔ کتاب *نزهه الخواطر*، رساله‌ای از این نویسنده تحت عنوان *مختصر فی الطب* ذکر کرده است که احتمال می‌رود منظور همین ترجمهٔ *موجز القانون* باشد. نسخهٔ خطی این ترجمه، در کالج طبی دانشگاه اسلامی علیگر هند نگهداری می‌شود که تاریخ کتابت آن روز دهم ماه رمضان ذکر شده، بدون این‌که اشاره‌ای به سال کتابت آن شده باشد. او در مقدمهٔ این ترجمه نوشته است: «این کتاب قرشی که بسیار مختصر و بخش بر تمام مسائل لازم طب است و اگرچه شرح‌های زیادی برای آن نوشته شده، اما فارسی‌آموختگان از استفادهٔ آن محروم هستند. برای استفادهٔ آنها ترجمهٔ آن با اضافاتی سودمند تقدیم می‌شود» نویسنده در پایان کتاب هم در قالب هشت بیت شعر اشاره می‌کند که این ترجمه را در سال ۱۱۸۰ هـق در مدت چهل روز به پایان رسانده (۳) که ابیات ابتدایی آن به شرح زیر است:

شد میسّر کارم از ربّ الفلق
آن‌که پیدا کرد انسان از علق
یک هزار و یک صد و هشتادمی
سال هجری بوده است ما سبق
موجز *القانون* اندر چهل روز
شد مترجم جمله تا آخر ورق

تکملهٔ هندی

این اثر، نمونه‌ای از آثار پزشکان شبه‌قارهٔ هند به زبان فارسی است که به تناسب میزان تسلط آنها به زبان فارسی، الفاظ هندی به تعداد کمتر یا بیشتر در آن آثار مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب دارای حاشیه بوده و مشتمل بر یک مقدمهٔ کوتاه، متن اصلی و فهرست مطالب است که در چند صفحهٔ پایانی ارائه شده است. نویسنده، کتاب را با «بسم ا... الرحمن الرحیم» آغاز کرده و بعد از حمد و سپاس خداوند و درود بر پیامبر (ص) و خاندان و اصحابش، در کمال تواضع خود را چنین معرفی می‌کند: «... فقیر مفتقر الی رحمته الله الکریم فقیر اهل‌الله‌ابن‌شیخ عبدالرحیم غفرالله له والوالدیه ...» و هدف از نگارش کتاب و علت نام‌گذاری آن به *تکملهٔ هندی* را نیز چنین بیان می‌دارد: «... بعد فراغ از ترجمهٔ *موجز القانون* به خاطر چنان رسید که برخی از فواید علم طب هندی و بعضی ادویهٔ مجربهٔ خویش در اوراقی چند ارقام نماید تا در اکثر قریات که ادویهٔ مستعملهٔ اهل یونان میسر نمی‌آیند بدین عمل توانند کرد و لهذا به *تکملهٔ هندی* موسوم کردید». در مقدمه به تعریف علم طب پرداخته و از آن به‌عنوان نگاهدارندهٔ صحت حاصله و بازآرندهٔ سلامت ازدست‌رفته یاد کرده و با تمسک به این بیت از شعر «چرا نالد کسی از تنگدستی / که ملک بی‌قیاس‌ست تندرستی» حصول سلامت را سبب رسیدن به مقاصد دینی و دنیوی ذکر می‌کند. در ادامه به رسم مکتب پزشکی هند، اخلاط سه‌گانهٔ باد (سودا)، تَلخه (صفرا) و بلغم را (به‌جای اخلاط چهارگانه متداول در طب ایرانی و یونانی) معرفی می‌کند (۲). بعد از آن به توضیح اخلاط، کیفیات و فواید هریک از آنها پرداخته و از دو فن مهم و برجسته در تشخیص بیماری یعنی بررسی نبض و تجزیهٔ ادرار و مشخصات آن شامل رنگ، مزه، شفافیت و غلظت صحبت می‌کند. در ادامهٔ مطلب بعد از بیان داروهای مفید برای هریک از اخلاط سه‌گانه (۲)، مطالب اصلی کتاب را در دو بخش ارائه می‌کند: بخش اول که از صفحهٔ ٤ آغاز می‌شود، به بیان خواص ادویهٔ مستعملهٔ هند اختصاص یافته و در مجموع به شرح ۱۵۸ مفرده به‌ترتیب حروف الفبا پرداخته است (جدول۱). نویسنده در این بخش با ذکر نام هر مفردهٔ دارویی و طعم و مزاج آن، خواص و اشکال مختلف دارو را بیان می‌کند و نحوهٔ استفاده و کاربرد آنها را در معالجهٔ بیماری‌ها شرح می‌دهد.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.22034/14.3.247]

جدول۱. تعداد مفردات براساس حروف الفبا

ردیف	مفردات	تعداد
۱	الالف	۱۰
۲	الباء	۳۰
۳	التاء	۱۷
٤	جیم	۹
٥	الدال	۷
٦	الراء	۷
۷	السین	۲۳
۸	الشین	۲
۹	الکاف	۳۰
۱۰	اللام	٤
۱۱	المیم	۱۰
۱۲	النون	٤
۱۳	الهاء	٥

بخش دوم که از صفحهٔ ۲۰ آغاز می‌شود، در شرح بیماری‌ها و معالجات آنها از سر تا قَدم در ۲۲ فصل و نحوهٔ ساخت داروست. در حاشیهٔ برخی از صفحات، در کنار نام یک مفرده، واژهٔ «مجرب» ذکر شده که به‌نظر می‌رسد مؤلف، اثربخشی آن مفرده را به تجربه دریافته است و گاه در انتهای برخی از دستورات دارویی عبارت «ان‌شاءالله تعالی» آمده است. در متن و حاشیهٔ برخی از صفحات کتاب نیز دهلوی با ذکر «هو الشافی»، با مدد از پروردگار، نسخه‌ای را برای درمان بیماری توصیه می‌کند و در آن به درمان، ادویه‌های مناسب و نحوهٔ ساخت آنها اشاره می‌نماید. در صفحهٔ ۱۳۵ با اشاره به حرام‌بودن مسکرات و حکم آن در مداوای بیماران چنین بیان می‌کند: «آنچه مسکرست خوردن عندالشرع حرام است مگر برای ضرورت مرض به شرطی که آشکار نرسد» مطالب کتاب در صفحهٔ ۱۳۷ با عبارت «... قد تم بعونه تعالی تمام شد رسالهٔ مسمّی *تکملهٔ هندی* تصنیف شاه اهل‌الله» خاتمه یافته است. بعد از اتمام مطالب اصلی، حدود ۱۰ صفحه به نحوهٔ ساخت چند داروی ترکیبی، دستورالعمل دارویی و چند مطلب طبی اختصاص یافته و در صفحهٔ ۱٤۲ و ۱٤٤ به‌ترتیب مطالبی از کتاب‌های *هندی* و *شفاء المقتدری* نقل شده است. در صفحهٔ ۱۳۸ نیز تصویری از یک ظرف تقطیر (تصویر۱) نمایش داده شده و فهرست مطالب کتاب (جدول۲) در صفحات پایانی ارائه شده است.

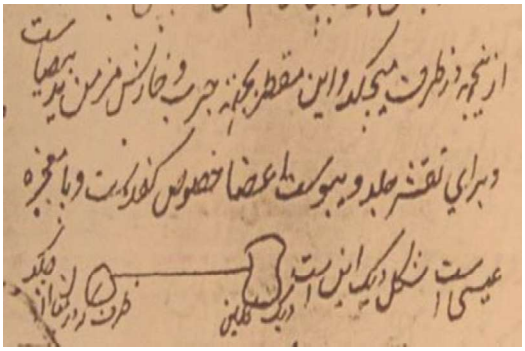

تصویر۱. ظرف تقطیر

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.22034/14.3.247]

جدول۲. فهرست کتاب تکملهٔ هندی

ردیف	عناوین	ردیف	عناوین
۱	ادویهٔ نافع صفرا و بلغم	١٤	فصل در امراض جگر و سپرز
۲	بیان نبض و بول	١٥	فصل در امراض امعا
۳	خواص ادویه	١٦	فصل در امراض گرده و مثانه
٤	فصل در تب‌ها	١٧	فصل در علل که مخصوص به‌مردانند
٥	فصل در امراض سر	١٨	فصل در عللی که مخصوص زنان است
٦	فصل در امراض چشم	١٩	فصل در علل مقعد
٧	فصل در امراض گوش	٢٠	فصل در علل اطراف و حدبه
٨	فصل در امراض بینی	٢١	فصل در امراض جلدیه و جذام و غیره
٩	فصل در امراض دهان و زبان و دندان	٢٢	فصل در آنچه تعلق [به موی] دارد
١٠	فصل در علل حلق	٢٣	فصل در معالجات زهرها و تریاقات سموم
١١	فصل در امراض سینه و شش و سرفه	٢٤	فصل در طریق کشتن
١٢	فصل در علل قلب	٢٥	در بعضی آشوهای و ماءاللحم مجرب
١٣	فصل در امراض معده		

بحث و نتیجه‌گیری

نسخهٔ خطی تکلمهٔ هندی یکی از آثار معروف طبی حکیم اهل‌الله دهلوی و از تألیفات پزشکی شبه‌قارهٔ هند به زبان فارسی است که در یک مقدمه و دو بخش اصلی در ۱۵۰ صفحه نگارش یافته است. در بخش اول ۱۵۸ مفردهٔ طبی به‌ترتیب حروف الفبا شرح داده شده و در بخش دوم نیز به شرح بیماری‌ها و معالجات آنها در ۲۲ فصل پرداخته شده است. دستورالعمل‌های دارویی نیز در چند صفحهٔ پایانی و در حاشیهٔ کتاب ضمیمه شده است.

مطالعات انجام‌شده بر روی منابع حاکی از آن است که تاریخ درگذشت حکیم اهل‌الله دهلوی مورد اختلاف‌نظر است به‌گونه‌ای که بر روی سنگ‌قبر ایشان ۱۱۹۰ ه.ق حک شده، در یک منبع دیگر ۱۱۸۷ ه.ق و در چند منبع دیگر ۱۱۹۳ ه.ق ذکر شده است.

براساس منابع موردمطالعه، علاوه بر آثار طبی *تکملهٔ هندی*، *تکملهٔ یونانی* و ترجمهٔ کتاب *موجز القانون* ابن‌نفیس، آثار دیگری از قبیل *مختصر هدایهٔ الفقه للمرغینانی*، *تفسیر قرآن* و کتاب‌هایی در فقه، عقاید و سلوک نیز برای حکیم اهل‌الله دهلوی ذکر شده است.

تألیفاتی در زمینهٔ تفسیر قرآن، فقه، عقاید و سلوک، استفاده از «هو الشافی» در آغاز نسخه‌های دارویی، تأکید بر «حرمت مسکرات» در بخشی از کتاب، «حصول سلامت را سبب رسیدن به مقاصد دینی و دنیوی» دانستن و مواردی از این قبیل، حکایت از نگرش دینی حکیم اهل‌الله دهلوی دارد.

اطلاعات کاربردی موجود در *تکملهٔ هندی* از قبیل اصطلاحات دارویی و طب هندی، اوزان و مقادیر هندی، روش‌های درمانی، اسامی گیاهان و مفردات به زبان هندی، فرمول و ترکیبات دارویی و مفردات و مرکبات مجرب می‌تواند مورد استفادهٔ پژوهشگران قرار گیرد.

تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافعی برای گزارش وجود ندارد.

تشکر و قدردانی

در پایان از همکاری و زحمات بی‌دریغ سرکار خانم لیلا غلامی، کارشناس کتابداری مرکز تحقیقات علوم قرآن، حدیث و طب دانشگاه علوم پزشکی تهران تشکر و قدردانی می‌شود.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.22034/14.3.247]

References:

1. Kikha B. The indexes of Farsi manuscripts in India. Journal of Subcontinent Researches (JSR). 2014;6 (20):173-198. Available from: https://sid.ir/paper/503635/fa.
2. Ḥakim Dehlawī A. *Takmila Hindi*. Qom; Center for the Revival of Islamic Heritage: 1996. [In Persian].
3. Hakim Syed Zillur Rahman. *Qanun lbn Sina, Shareheen wa Mutarjemeen-i Aan*. Tranclated by Hashemi SA. Tehran: Association of Cultural Works and Honors; 2004. [In Persian].
4. Nayyar Wasty HSAA. A History of Iran Pakistan medical relations. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2003. [In Persian].
5. Derayati M. *Fehretgan-e Nuskhah'hā-yi Khaṭṭī-i Iran (FANKHA)*. 1st ed. Tehran: National Library and Archives of I.R. IRAN; 2011. [In Persian].
6. Derayati M. *Fehrestvare-ye Dast-Nevesht-haye Iran (DENA)*. 1st ed. Tehran: Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament; 2010. [In Persian].
7. Monzavi A. *Fehrestvare-ye Kitabha-yi Farsi*. 2nd ed. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia; 2002. [In Persian].

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.22034/14.3.247]

A look at the Takmila Hindi by Hakīm Ahlullāh Dehlawī

Samaneh Arabian[a], Vajihe Nami[b]*

[a]Department of History of Medicine, School of Persian Medicine, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran
[b]Department of History of Medicine, School of Persian Medicine, Shahed University, Tehran, Iran

Abstract

Manuscripts, as living and dynamic objects representing different dimensions of life in the past, are a valuable heritage and one of the most important ways to perceive and preserve the culture and identity of any nation. In addition to smoothing the path for research, introducing these works will perpetuate and transfer them to future generations. Accordingly, one of the influential medical manuscripts of the Indian subcontinent under the title of *Takmila Hindi* is introduced in this research. The current research is a descriptive-analytical method with a library approach, which was conducted based on the only manuscript *Takmila Hindi* available in Iran. Hakīm Ahlullāh Dehlawī is one of the scientists and physicians of the 12th century AH, who, in addition to medical works, also has writings in the field of jurisprudence, beliefs and conduct. *Takmila Hindi* is one of the most important medical works of this author in Persian language. This book includes an introduction, description of 158 monographs, description of diseases and treatments in 22 chapters, and a list of contents at the end of the book. In addition to introduction of the Indian school of medicine, approved medicines and the use of some Indian terms and weights and quantities have been discussed in this book.

Keywords: History of Medicine, Medical manuscript, Pharmacology, Therapeutics

Corresponding Author: v_nami43@hotmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.22034/14.3.247]